

કોઈપણ લોકશાહી રાજ્યમાં રાજકીય પક્ષો મહત્વનાં અંગ તરીકે અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. કારણ કે લોકશાહીમાં રાજકીય પક્ષો અનિવાર્ય ગણવામાં આવે છે. રાજકીયપક્ષો એ લોકશાહીનો પાયો છે. લોકશાહીના સામાન્ય રીતે બે પ્રકાર પાડવામાં આવે છે. (1) પ્રત્યક્ષ લોકશાહી અને (2) પરોક્ષ લોકશાહી. વિશાળ વિસ્તાર અને વસ્તી ધરાવતા ભારત જેવા દેશમાં લોકો પ્રત્યક્ષ રીતે શાસન ચલાવી શકે નહિ. આથી લોકો પ્રતિનિધિઓને ચૂંટે છે. તેઓ લોકો વતી અને લોકોને જવાબદાર રહી શાસન ચલાવે છે, તેને પરોક્ષ અથવા પ્રાતિનિધિક લોકશાહી કહેવામાં આવે છે. પરોક્ષ અથવા પ્રાતિનિધિક લોકશાહીમાં શાસન ચલાવવાનું સાધન તે રાજકીય પક્ષો. આપણે આ પ્રકરણમાં રાજકીય પક્ષ તેનો અર્થ-વ્યાખ્યા-સ્વરૂપ, ભારતમાં પક્ષપ્રથા, મિશ્ર-સરકાર, લોકશાહીમાં વિરોધપક્ષની ભૂમિકા, લોકમત, હિતજૂથો અને દાબજૂથો વિશે ચર્ચા કરીશું. અહીં એટલું નોંધવું જોઈએ કે લોકશાહીમાં રાજકીય પક્ષોની ખૂબજ અગત્ય હોવા છતાં, સામાન્ય રીતે, લોકશાહી દેશોનાં બંધારણોમાં તેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો નથી.

વ્યાખ્યા અને સ્વરૂપ

લોકશાહીમાં વિચાર, વાણી, અભિવ્યક્તિ તેમજ સંગઠનનું સ્વાતંત્ર્ય હોય છે. આથી અનેક મત અથવા વિચારસરણી ધરાવતા રાજકીય પક્ષો લોકશાહીમાં શક્ય બને છે. મોટા ભાગે વ્યક્તિઓ કોઈ ને કોઈ રાજકીય પક્ષ સાથે જાણે-અજાણે વૈચારિક રીતે સંબંધ ધરાવે છે. સામાન્ય રીતે રાજકીય પક્ષ એ પ્રજાકીય પ્રશ્નો વિશે સમાન વિચારો ધરાવતા વધારે કે થોડા મનુષ્યોનો સમૂહ છે, જે રાજકીય એકતાથી કાર્ય કરી પોતાની પૂર્વયોજિત નીતિના અમલ અર્થે શાસનતંત્ર ઉપર અંકુશ મેળવવા પ્રયત્નશીલ હોય છે.

રાજકીય પક્ષની જુદા-જુદા વિદ્વાનોએ જુદી-જુદી વ્યાખ્યાઓ આપી છે જે નીચે મુજબ છે.

- (i) પ્રો. મેકાઈવરના મતે “ રાજકીય પક્ષ એ એક એવું સંગઠન છે કે જે ચોક્કસ સિદ્ધાંત કે વિચારસરણીના આધારે બંધારણીય માર્ગો દ્વારા સત્તાનાં સૂત્રો કબજે કરવા પ્રયત્ન કરે છે.”
- (ii) ગિલક્રિસ્ટના મંતવ્ય પ્રમાણે “ રાજકીય પક્ષની એવી વ્યાખ્યા આપી શકાય કે તે નાગરિકોનો એક વ્યવસ્થિત સમૂહ છે, જે સમાન રાજકીય વિચારો ધરાવે છે અને રાજકીય એકમ તરીકે વર્તીને સરકારને અંકુશિત કરવાનો અથવા સત્તા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.”

રાજકીય પક્ષની આ વ્યાખ્યાઓમાંથી તેના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરતા નીચેના મુદ્દાઓ તારવી શકાય.

- (ક) રાજકીય પક્ષ સમાન વિચારધારા ધરાવતા નાગરિકોનું વ્યવસ્થિત સંગઠન હોય છે.
- (ખ) રાજકીય પક્ષમાં રાજકીય વિચારોની સમાનતા હોય છે.
- (ગ) લોકશાહીમાં રાજકીય પક્ષનો મુખ્ય ઉદ્દેશ બંધારણીય માર્ગે રાજકીય સત્તા પ્રાપ્ત કરવાનો છે.
- (ઘ) રાજકીય પક્ષોનો હેતુ પોતાની માન્યતા અનુસાર પ્રજાકીય હિત સાધવાનો હોય છે.

રાજકીય પક્ષની અગત્ય

લોકશાહી શાસન વ્યવસ્થામાં રાજકીય પક્ષોએ ઘણી જ અગત્યની જવાબદારી અદા કરવાની હોય છે. લોકશાહી ઢબે આધુનિક રાજકારણનું સંચાલન રાજકીય પક્ષો વિના લગભગ અશક્ય છે. રાજકીય પક્ષો લોકો અને સરકાર વચ્ચે સંધાન કરી આપતી કડી છે. વિવિધ સામાજિક વર્ગો અને પરિબળોને રાજકારણમાં પ્રતિબિંબિત કરવાનું કાર્ય પણ રાજકીય પક્ષો કરે છે. લોકોનું રાજકીયકરણ કરવામાં રાજકીય પક્ષો મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. એટલું જ નહિ, પણ રાજકારણમાં ભાગ લેવા માટે સંસ્થાકીય માળખું પૂરું પાડે છે.

રાજકીય પક્ષોની ઊણપો અને ખામીઓ હોવા છતાં, આધુનિક પ્રાતિનિધિક લોકશાહીમાં તેમનો અન્ય કોઈ વિકલ્પ નહીં હોવાથી રાજકીય પક્ષો વિના લોકશાહીનું સંચાલન કરવું અતિ મુશ્કેલ છે. લોકશાહીની કેટલીક અનિવાર્ય જરૂરિયાતોના કારણે રાજકીય પક્ષોનું અસ્તિત્વ અને કાર્યો મહત્વનાં બની રહે છે.

રાજકીય પક્ષોનાં કાર્યો

આપણે જોયું તેમ આધુનિક લોકશાહી પક્ષપ્રથા પર આધારિત છે. પક્ષો લોકો અને સરકારીતંત્ર વચ્ચે મહત્વની કડીની ભૂમિકા ભજવે છે. રાજકીય પક્ષો નીચે મુજબનાં કાર્યો કરે છે.

(1) લોકોને સંગઠિત કરવાનું કાર્ય કરે છે : રાજકીય પક્ષોનું પ્રથમ કાર્ય રાજ્યમાં રહેતા ભિન્ન-ભિન્ન વિચારસરણી ધરાવતા લોકોમાંથી સમાન વિચારો ધરાવતા લોકોને સંગઠિત કરવાનું છે. રાજકીય પક્ષો લોકોની ઈચ્છાને ચોક્કસ અને સ્પષ્ટરૂપ આપીને તેને વ્યક્ત કરવાનું કાર્ય કરે છે.

(2) લોકમત ઘડવાનું કાર્ય કરે છે : દરેક રાજકીય પક્ષનું મુખ્ય ધ્યેય સત્તા પ્રાપ્ત કરવાનું હોય છે. આ માટે બહુમતી મતદારોનો ટેકો મેળવવો અનિવાર્ય બની જાય છે, પરિણામે દરેક પક્ષ લોકમતને ઘડવાનું અને તેને પોતાની તરફ વાળવાનું કાર્ય કરે છે.

(3) મતદારોને રાજકીય શિક્ષણ પૂરું પાડે છે : રાજકીય પક્ષો મતદારોને પોતાની નીતિ સમજાવે છે. પોતાના ઉમેદવાર તથા કાર્યક્રમ માટે વિવિધ રીતે પ્રચાર કરે છે. રાજકીય પક્ષો મતદારોને વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા જાગૃત કરે છે. ટૂંકમાં, મતદારોને રાજકીય સમજ આપીને પક્ષો ચૂંટણી સમયે તેમને નિર્ણય કરવા પ્રોત્સાહન પૂરું પાડે છે. આમ રાજકીય પક્ષો મતદારોને રાજકીય શિક્ષણ પૂરું પાડે છે.

(4) સરકારની રચના કરવાનું કાર્ય કરે છે : રાજકીય સત્તા પ્રાપ્ત કરવી અને સરકારની રચના કરવી એ કોઈ પણ રાજકીય પક્ષનું સૌથી મહત્વનું કાર્ય અથવા ધ્યેય છે. સંસદીય લોકશાહીમાં જે પક્ષને ધારાસભાના નીચલાગૃહમાં બહુમતી બેઠકો મળે તે સરકારની રચના કરે છે અને તે દ્વારા તેણે જાહેર કરેલાં કાર્યક્રમો, નીતિઓ, ધ્યેયો વગેરેને અમલમાં મૂકવાનો પ્રયાસ કરે છે.

(5) વૈકલ્પિક સરકાર રચવાની તક પૂરી પાડે છે : સંસદીય શાસનપ્રથામાં કોઈ એક જ પક્ષ કાયમ માટે સત્તા પર રહેતો નથી. કોઈ કારણસર સત્તાધારી પક્ષ બહુમતી ગુમાવે, તો વિરોધપક્ષ વૈકલ્પિક સરકારની રચના કરે છે.

(6) વિરોધપક્ષ તરીકેની કામગીરી બજાવે છે : વિરોધપક્ષનું કાર્ય સરકાર પર અંકુશ રાખવાનું હોય છે. જે પક્ષ સામાન્ય ચૂંટણીમાં બહુમતી મેળવે તે સરકાર રચે છે અને બાકીના પક્ષો વિરોધપક્ષની કામગીરી બજાવે છે. વિરોધપક્ષનું મુખ્ય કાર્ય સરકારની ખામીઓ, ઊણપો, ગેરરીતિઓ વગેરે ખુલ્લી કરવાનું અને તેવી નીતિઓની ટીકા કરવાનું છે. વિરોધપક્ષ જો જાગૃત હોય તો સરકારને ખડેપગે રહેવું પડે છે. આ રીતે વિરોધપક્ષ સરકારને સત્તાનો દુરુપયોગ કરતાં રોકે છે.

(7) લોકો અને સરકારને સાંકળવાનું કાર્ય કરે છે : રાજકીય પક્ષો લોકો અને સરકાર વચ્ચે કડી બનવાની કામગીરી બજાવે છે. રાજકીય પક્ષોની હાજરી અને કામગીરી લોકોને સરકારના સંપર્કમાં રાખે છે. સત્તાધારી પક્ષ લોકોને પોતાનાં કાર્યોથી માહિતગાર રાખે છે તેમજ વિપક્ષ લોકોને સરકારનો ગેરવહીવટ, ગેરરીતિઓ તથા નબળાઈઓની ટીકાઓ કરીને તેમને માહિતગાર કરે છે. આમ પક્ષો લોકો અને સરકારને સાંકળે છે.

રાજકીય પક્ષો આ બધાં કાર્યો ત્યારે જ અસરકારક રીતે બજાવી શકે, જો તેઓ વ્યવસ્થિત રીતે સંગઠિત થયેલા હોય અને પોતાની ભૂમિકા વિશે જાગૃત હોય.

રાજકીય પક્ષના લાભ-ગેરલાભ

રાજકીય પક્ષોની ભૂમિકા જોયા પછી હવે આપણે રાજકીય પક્ષના લાભ-ગેરલાભનો અભ્યાસ કરીશું.

રાજકીય પક્ષના લાભ

(1) સમાન વિચારસરણી ધરાવતા લોકોને સંગઠિત કરે છે : જે લોકો જુદા-જુદા પ્રશ્નો અને તેમના નિવારણ સંબંધી સમાન વિચારો ધરાવે છે, તેમને એકત્ર અને સંગઠિત કરવાનું કાર્ય રાજકીય પક્ષો કરે છે. જુદા-જુદા વિસ્તારોમાં રહેતા લોકો અમુક પ્રશ્નો અને તેમના નિવારણ માટે સમાન વિચારો ધરાવતા હોય તેમને એકત્ર કરે છે.

(2) અહિંસક માર્ગ દ્વારા સરકારની ફેરબદલ શક્ય બનાવે છે : રાજકીય પક્ષોનો સ્વીકાર એટલે ચૂંટણી પ્રથાનો સ્વીકાર. પરિણામે નિયત સમયે અથવા તો જરૂર પડે તો, તે પહેલાં પણ સામાન્ય ચૂંટણી યોજવામાં આવે છે. જેમાં વિવિધ પક્ષો ભાગ લે

છે, અને બહુમતી બેઠકો મેળવતો પક્ષ સત્તા ધારણ કરે છે, આમ ચૂંટણીઓના માધ્યમથી સરકારની શાંત-અહિંસક ફેરબદલમાં રાજકીય પક્ષો ઉપયોગી પુરવાર થાય છે. જ્યાં મજબૂત પક્ષપ્રથા ન વિકસી હોય તેવા દેશોમાં સરકારોમાં પરિવર્તન કરવા હિંસા અથવા ક્રાંતિનો આશરો લેવામાં આવે છે.

(3) સરકારી તંત્રને ગતિશીલ બનાવે છે : રાજકીય પક્ષો જ્યારે વિરોધપક્ષો તરીકે કામ કરે છે ત્યારે તેમનું મુખ્ય કાર્ય સરકારનાં કાર્યો, નીતિઓ, વહીવટ વગેરેની ટીકા કરવાનું હોય છે. વિરોધપક્ષની ટીકાઓ સરકારને ખડેપગે રહેવાની ફરજ પાડે છે અને ટીકાઓથી બચવા સરકારી તંત્ર વધુ વ્યવસ્થિત કાર્ય કરે છે. આમ પક્ષો સરકારી તંત્રને ગતિશીલ બનાવવામાં ફાળો આપે છે.

(4) સરકાર નિરંકુશ બની શકતી નથી : આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે લોકશાહીમાં સરકાર જાહેરમત પર ચાલતી હોવાથી સરકાર સત્તાનો દુરુપયોગ ન થાય, તેમજ પોતાની વિરુદ્ધ જાહેરમત ન જાય તેની ખાસ કાળજી રાખે છે. આમ, વિરોધપક્ષ જાહેરમતને પોતાના તરફ વાળવા સતત પ્રયત્નશીલ હોવાથી સરકારની ટીકા કરવાની તક જતી કરતો નથી અને તેનાથી ડરીને સરકાર નિરંકુશ બનવાની હિંમત કરી શકતી નથી.

(5) ચૂંટણી લડવા માટે અસરકારક પીઠબળ પૂરું પાડે છે : આજના સમયમાં ચૂંટણી વ્યવસ્થા એટલી બધી ખર્ચાળ તથા વ્યાપક બની ગઈ છે કે રાજકીય પક્ષની મદદ સિવાય ચૂંટણીમાં ભાગ લેવો શક્ય નથી. પક્ષના સભ્ય બનવાથી પક્ષના સમગ્ર તંત્રની તેમજ નાણાં ભંડોળની ચૂંટણી પ્રચાર માટે મદદ મળી રહે છે. આમ, પક્ષ ચૂંટણી લડવા માટે જરૂરી નાણાકીય પીઠબળ પૂરું પાડે છે.

રાજકીય પક્ષોનાં કાર્યોમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ કે તેઓ લોકોમાં જાગૃતિ આણવાનું, દેશ અને સમાજના પ્રશ્નો વિશે સભાન કરવાનું, લોકોને ઉદ્યુક્ત અને સંગઠિત કરવાનું વગેરે કાર્યો કરે છે. આ બધાને રાજકીય પક્ષોના લાભ તરીકે પણ ઘટાવી શકાય. રાજકીય પક્ષોના જેમ લાભ છે તેમ તેના કેટલાક ગેરલાભ પણ છે, જે નીચે પ્રમાણે છે.

રાજકીય પક્ષના ગેરલાભ

(1) સમાજમાં જૂથવાદ ઊભો કરે છે : જુદા-જુદા રાજકીય પક્ષો અસ્તિત્વમાં આવવાથી સમાજ તેના ટેકેદારો વચ્ચે વહેંચાઈ જાય છે. એટલે કે સમાજમાં રહેતા લોકો જુદા-જુદા પક્ષના ટેકેદારો હોવાથી પક્ષાપક્ષી ઊભી થાય છે, જ્યારે રાજકીય પક્ષો રાજકીય રમતના નિયમો પ્રમાણે રમતા નથી, ત્યારે આ પ્રકારનો જૂથવાદ ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. પરિણામે દેશનું રાજકીય જીવન ડહોળાઈ જાય છે.

(2) બુદ્ધિશાળી અને શક્તિશાળી વ્યક્તિઓના લાભથી સમાજ વંચિત રહે છે : સંસદીય શાસનપ્રથામાં ધારાસભામાં બહુમતી ધરાવતો પક્ષ સરકારની રચના કરતો હોવાથી પ્રધાનમંડળમાં પોતાના પક્ષના સભ્યોની જ પસંદગી કરે છે. વિરોધપક્ષમાં કે રાજકારણમાં ન હોય એવી બુદ્ધિશાળી, કાર્યક્ષમ વ્યક્તિઓની સેવાઓના લાભ પક્ષપ્રથાને કારણે મળતો નથી. રાજકીય પક્ષો રાજકારણને એટલું બધું ડહોળી નાંખે છે કે બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિઓ રાજકારણમાં ભાગ લેતાં અચકાય છે.

(3) રાજકીય પક્ષો કૃત્રિમ સમાનતા ઊભી કરે છે : રાજકીય પક્ષો પોતાના રાજકીય સ્વાર્થ સાધવા માટે વિચારોમાં સામ્ય ન હોય છતાં સામ્ય છે એવો ભાસ ઊભો કરીને કૃત્રિમ સમાનતા ઊભી કરે છે. પરિણામે પોક્ષ સમાનતા અસ્તિત્વમાં આવે છે, જે આવકારદાયક નથી.

(4) વ્યક્તિનાં વ્યક્તિત્વ અને સ્વાતંત્ર્યને હાનિ પહોંચાડે છે : વ્યક્તિનું આગવું વ્યક્તિત્વ કે સ્વાતંત્ર્ય રહેતું નથી. કારણ કે પક્ષના સભ્ય તરીકે તેણે પક્ષના નિર્ણયો સ્વીકારી તે પ્રમાણે જ વર્તવું પડે છે. આ જ પ્રમાણે ધારાસભામાં પણ પક્ષના સભ્યોએ પક્ષના આદેશ પ્રમાણે મતદાન કરવું પડે છે. કેમકે પક્ષની શિસ્તનો ભંગ કરવો મુશ્કેલ છે અને શિસ્તભંગ કરનારને શિક્ષા માટે પણ તૈયાર રહેવું પડે છે. તેનો અર્થ એવો થાય છે કે વ્યક્તિ પોતાનું વ્યક્તિત્વ અને સ્વતંત્રતા ગુમાવે છે. પરિણામ એ આવે છે કે વ્યક્તિ પક્ષરૂપી યંત્રનો એક ભાગ બની જાય છે.

(5) રાજકીય જીવન અસ્થિર બનાવે છે : જ્યારે સંસદીય લોકશાહીમાં બે સબળ પક્ષો હોતા નથી અને કોઈ પણ પક્ષ સરકાર રચવા જેટલી બહુમતી મેળવી શકતો નથી ત્યારે અસ્થિર રાજકીય જીવન શરૂ થાય છે. અનેક પક્ષો દ્વારા રચાયેલી સરકારમાંથી

પક્ષપલટો થતાં અથવા એક કે એક કરતાં વધુ પક્ષ દ્વારા ટેકો પાછો ખેંચી લેતાં બહુમતી લઘુમતીમાં ફેરવાઈ જાય છે અને સરકારનું પતન થાય છે. આવું વારંવાર બને તો સ્થિર સરકાર રચવી મુશ્કેલ બને છે. આપણે એ ભૂલવું ન જોઈએ કે દેશના વિકાસ માટે સ્થિર સરકાર અનિવાર્ય ગણાય છે.

(6) સંકુચિત દૃષ્ટિને પ્રોત્સાહન મળે છે : રાજકીય પક્ષો વિશાળ દૃષ્ટિકોણ અપનાવવાને બદલે પોતાનો રાજકીય સ્વાર્થ સાધવા સંકુચિત દૃષ્ટિકોણ અપનાવે છે. રાષ્ટ્ર અથવા રાષ્ટ્રહિતો કરતાં પક્ષ અથવા પક્ષીયહિતોને અગ્રિમતા આપે છે. ‘પક્ષ પહેલાં, રાષ્ટ્ર પછી’ ની માનસિકતા રાષ્ટ્રને નુકસાન પહોંચાડે છે.

(7) લોકોની લાગણીઓને ઉશ્કેરે છે : ક્યારેક રાજકીય પક્ષોના નેતાઓ અથવા કાર્યકરો પક્ષીય સ્વાર્થ ખાતર લોકોની લાગણીઓને બહેકાવે છે, ઉશ્કેરે છે. લોકશાહીમાં સ્વસ્થચિત્તે, બુદ્ધિપૂર્વક નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં આથી અવરોધ ઊભો થાય છે. ક્યારેક લોકશાહી ટોળાશાહીમાં સરકી પડે છે, જેનાં ગંભીર દુષ્પરિણામો આવી શકે.

આ પ્રમાણે રાજકીય પક્ષના લાભ-ગેરલાભ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. રાજકીય પક્ષના લાભ અને ગેરલાભનો અભ્યાસ કર્યા પછી આપણે એમ કહી શકીએ કે પક્ષપ્રથામાં ખામીઓ રહેલી હોવા છતાં પણ તેમાં જે ફાયદા છે તેણે પક્ષપ્રથાને અનિવાર્ય બનાવી દીધી છે. લોકશાહીમાં તો પક્ષપ્રથાનો વિકલ્પ મળવો મુશ્કેલ છે.

પક્ષપ્રથાના પ્રકાર

આધુનિક પ્રાતિનિધિક લોકશાહીમાં રાજકીય પક્ષો અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. અસરકારક અને કંઈક અંશે પ્રભાવશાળી રાજકીય પક્ષોની સંખ્યા કેટલી છે એને આધારે પક્ષપ્રથાના પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે. આ દૃષ્ટિએ પક્ષપ્રથાના સામાન્ય રીતે ત્રણ પ્રકાર સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. (i) એકપક્ષ પ્રથા (ii) દ્વિપક્ષ પ્રથા અને (iii) બહુપક્ષ પ્રથા.

(i) એકપક્ષ પ્રથા : જ્યાં એક જ રાજકીય પક્ષ હોય અને સત્તાનાં સૂત્રો તે રાજકીય પક્ષ જ ધરાવતો હોય તેવી વ્યવસ્થાને ‘એક પક્ષ પ્રથા’ કહેવામાં આવે છે. આ એક જ પક્ષને કાયદેસર માન્યતા મળેલી હોય છે અને અન્ય પક્ષોને પ્રતિબંધિત કરવામાં આવ્યા હોય છે. એટલું જ નહિ, જરૂર પડે દબાવી દેવામાં કે કચડી નાંખવામાં આવ્યા હોય છે. તેના નેતા અને અગત્યના કાર્યકરો કાં તો જેલમાં પુરાય છે અથવા તેમની હત્યા કરાય છે. ઘણું ખરું આવી પ્રથા બિનલોકશાહી શાસનતંત્રોમાં જોવા મળે છે. આવા તંત્રોમાં નામ પૂરતી ચૂંટણી યોજવામાં આવે તો એક જ પક્ષના ઉમેદવારોને મત આપવો પડે છે. સરમુખત્યારશાહી તંત્રો પોતાની સરકારને લોકોનું સમર્થન છે એવું દેખાડવા ખાતર આવી ચૂંટણી યોજે છે. સામ્યવાદી, ફાસીવાદી વગેરે શાસનપ્રથાઓ એકપક્ષ પ્રથાના દાખલા પૂરા પાડે છે.

(ii) દ્વિપક્ષ પ્રથા : દ્વિપક્ષ પદ્ધતિ આધુનિક લોકશાહીને પોષક ગણાય છે. સંસદીય પ્રકારની લોકશાહીમાં દ્વિપક્ષ પદ્ધતિ અત્યંત ઉપયોગી ગણવામાં આવે છે. દ્વિપક્ષ પદ્ધતિ એટલે બે મુખ્ય અને સબળ રાજકીય પક્ષોનો સ્વીકાર. પરંતુ તેનો અર્થ એવો નથી કરવાનો કે રાજ્યમાં માત્ર બે મુખ્ય પક્ષો સિવાય અન્ય કોઈ રાજકીય પક્ષો હોતા નથી. હકીકતમાં તો બે રાજકીય પક્ષો ઉપરાંત બીજા રાજકીય પક્ષો પણ અસ્તિત્વ ધરાવતા હોય છે. પરંતુ રાજકીય સ્પર્ધા મુખ્યત્વે બે પક્ષો વચ્ચે ચાલતી હોય ત્યાં દ્વિપક્ષ પ્રથા અસ્તિત્વ ધરાવે છે એમ કહી શકાય. બ્રિટન, અમેરિકા અને કેટલાક પશ્ચિમી દેશોમાં દ્વિપક્ષ પ્રથા કામ કરતી જોવા મળે છે.

(iii) બહુપક્ષ પ્રથા : બહુપક્ષ પ્રથા એટલે જ્યારે રાજ્યમાં કોઈ પણ બે સબળ રાજકીય પક્ષ હોતા નથી, પરંતુ ઘણા રાજકીય પક્ષો હોય છે, ત્યારે તે પક્ષપ્રથાને ‘બહુપક્ષ’ પ્રથા કહેવામાં આવે છે. આવી પક્ષપ્રથા હેઠળ કોઈ એક પક્ષને સરકાર રચવા કે ચલાવવા જેટલી બહુમતી પ્રાપ્ત ન થાય તો વધુ પક્ષો જોડાણ રચીને મિશ્ર સરકાર અથવા જોડાણ સરકારની રચના કરે છે. જોકે આવી સરકારોમાં અસ્થિરતાનું પ્રમાણ વધારે જોવા મળે છે. આમ છતાં બહુપક્ષપ્રથા હેઠળ રચાતી મિશ્ર સરકારો હંમેશાં અસ્થિર અને બિન અસરકારક જ હોય એવું નથી. દા.ત. ભારતમાં યુનાઈટેડ પ્રોગ્રેસિવ એલાયન્સ (UPA) ની સરકાર 2004 થી 2014 સુધી એમ બે મુદત સુધી રહી અને પોતાની કામગીરી બજાવી હતી.

ભારતમાં પક્ષપ્રથાનું સ્વરૂપ : એક પક્ષ પ્રભાવપ્રથા

રાજ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓએ વિવિધ રાજ્યોમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી રાજકીય પક્ષ પદ્ધતિનો અભ્યાસ કર્યા પછી તેને ત્રણ પ્રકારમાં વહેંચવામાં આવી છે. એકપક્ષ પ્રથા, દ્વિપક્ષ પ્રથા અને બહુપક્ષ પ્રથા. ભારતમાં સંખ્યાની દૃષ્ટિએ બહુપક્ષ પ્રથા છે. પણ

છેલ્લા સાત દાયકા દરમિયાન થોડા વર્ષોના ગાળાને બાદ કરતાં એક પક્ષ (કોંગ્રેસ) નો પ્રભાવ રહ્યો છે. ભારતમાં પ્રવર્તતી પક્ષપ્રથાને આ ત્રણેય પ્રકારમાંથી કોઈ પણ એકમાં મૂકી શકાય તેમ ન હતું. પરિણામે 1964 ના અરસામાં પ્રા. મોરિસ જોન્સ અને પ્રા. રજની કોઠારીએ તેને ‘એક પક્ષ પ્રભુત્વ પ્રથા’ કે ‘એક પક્ષ પ્રભાવ પ્રથા’ એવું નામ આપ્યું છે.

ભારતમાં આઝાદી પછી એકપક્ષ પ્રભાવપ્રથાના ઉદ્ભવ અને ઠીક-ઠીક લાંબાગાળા સુધીના સાતત્ય પાછળનાં કારણો અને પરિબળો ટૂંકમાં નીચે મુજબ બતાવી શકાય.

- (1) રાષ્ટ્રીય મુક્તિ આંદોલનનો દીર્ઘ વારસો, કોંગ્રેસ પક્ષના પ્રભાવ અને સાતત્ય માટે મહદઅંશે જવાબદાર છે. આઝાદી પછી આંદોલનનું સ્વરૂપ ધરાવતા કોંગ્રેસ પક્ષનું એક શક્તિશાળી રાજકીય પક્ષ તરીકે રૂપાંતર થયું છે. અગાઉના રાષ્ટ્રીય ધ્યેયો પ્રત્યેની તેની પ્રતિબદ્ધતા ઘણેબધે અંશે આઝાદી પછી પણ ચાલુ રહી છે.
- (2) આઝાદી પછી બીજા પક્ષો લોકસમર્થન અને રાષ્ટ્રવ્યાપી લોકપ્રિયતા હાંસલ કરવામાં સફળ થયા નહીં. સમગ્ર દેશમાં સંગઠન અને નેતૃત્વની દૃષ્ટિએ બીજા પક્ષો કોંગ્રેસની તુલનામાં એકંદરે નબળા રહ્યા છે, જોકે છેલ્લા ત્રણ દાયકા દરમિયાન તેમાં પરિવર્તન આવ્યું છે.
- (3) દેશના બહુજન સમાજના વિવિધ સમૂહોને ઉદ્યુક્ત કરી પોતાની તરફેણમાં વાળવાની કોંગ્રેસ પક્ષની શક્તિ અન્ય પક્ષોની તુલનામાં વધારે હતી.
- (4) આઝાદીની લડત દરમિયાન મહાત્મા ગાંધીજી, સરદાર પટેલ, પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ, મૌલાના અબુલ-કલામ-આઝાદ, સુભાષચંદ્ર બોઝ, બાબુ જગજીવનરામ જેવા લોકપ્રિય નેતાઓએ કોંગ્રેસને નેતૃત્વ પૂરું પાડેલું. આઝાદી પછી પંડિત નેહરુ, શ્રીમતી ઇન્દિરા ગાંધી જેવા લોકસંમોહક નેતાઓએ કોંગ્રેસને નેતૃત્વ પૂરું પાડ્યું હતું. આ લોકપ્રિય અને લોકસંમોહક નેતાગીરીનો ફાળો એક પક્ષ પ્રભાવપ્રથાના ઉદ્ભવ અને સાતત્યમાં નાનો સૂનો નથી.

ભારતમાં છેલ્લા ત્રણેક દાયકાથી બહુપક્ષ પ્રથા અસ્તિત્વમાં આવી છે. જોકે 2014 માં થયેલી લોકસભાની ચૂંટણીમાં ભાજપાએ સ્પષ્ટ બહુમતી મેળવી હતી. આ પહેલાં ત્રણેક દાયકાથી કેન્દ્રકક્ષાએ કોઈ એક પક્ષને સ્પષ્ટ બહુમતી મળી ન હતી. એટલે વધુ પક્ષોની જોડાણ સરકારો કેન્દ્રમાં સત્તા પર આવી હતી. જોકે કેટલાંક રાજ્યોમાં દ્વિપક્ષપ્રથા સ્થપાતી જાય છે.

મિશ્ર સરકાર : અર્થ, વ્યાખ્યા અને અનિવાર્યતા

મિશ્ર સરકાર

લોકશાહી શાસન વ્યવસ્થામાં જ્યારે એવી સ્થિતિ સર્જાય છે કે કોઈ પણ એક રાજકીય પક્ષને સરકારની રચના કરવા જેટલી બહુમતી બેઠકો પ્રાપ્ત થતી નથી ત્યારે આવી સ્થિતિમાં મિશ્ર સરકાર રચવાની શક્યતાઓ તપાસવામાં આવે છે. મિશ્ર સરકારની રચના માટે જુદા-જુદા નાના-મોટા રાજકીય પક્ષોની સાથે ચર્ચાઓ, મંત્રણાઓ કરીને રાજકીય પક્ષો સાથે મળીને જોડાણ બનાવે છે. આવું જોડાણ જરૂરી સંખ્યાબળ પ્રાપ્ત કરી શકે, ત્યારે જ તેવા જોડાણના નેતાને સરકાર રચવાનું આમંત્રણ આપવામાં આવે છે અને જે સરકાર બને છે તેને મોરચા સરકાર, સંયુક્ત સરકાર કે મિશ્ર સરકાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ સંયુક્ત સરકાર, એ ‘જોડાણના રાજકારણની પ્રક્રિયા’નું પરિણામ છે. ‘જોડાણ’ માટે અંગ્રેજીમાં વપરાતો શબ્દ coalition લેટિન શબ્દ coalitio ઉપરથી ઉતરી આવ્યો છે, જેનો અર્થ ‘નજીક આવીને જોડાવું’ એવો થાય છે.

આમ, જ્યારે ધારાગૃહમાં કોઈ પણ પક્ષને પોતાની તાકાતના જોરે સરકાર રચવા માટે જરૂરી બહુમતી ન મળે ત્યારે સરકાર રચવામાં મુશ્કેલી ઊભી થાય છે અને એટલે જ છેવટે સરકારની રચના કરવા માટે જુદા-જુદા રાજકીય પક્ષો ભેગા મળીને મિશ્ર સરકારની રચના કરતા હોય છે. ઘણી વખત મિશ્ર સરકારમાં રાજકીય પક્ષો જોડાય છે અથવા તો બહારથી સરકારને મુદ્દા આધારિત ટેકો પણ આપતા હોય છે.

જોડાણ સરકાર કે મિશ્ર સરકાર બે પ્રકારની હોય છે, જેમકે ચૂંટણી પહેલાં જ કેટલાક પક્ષો સમજૂતી સાધી અલગ અલગ બેઠકો પર પોતાના ઉમેદવારો ઊભા રાખે છે. તો બીજા પ્રકારમાં પરિણામો આવ્યા પછી કેવી રીતે, કોનો ટેકો લઈ સત્તા પર બેસી શકાય તે આધાર પર જોડાણો કરવામાં આવે છે. જોકે ચૂંટણી પછીનું જોડાણ વધુ ‘તકવાદી’ હોય છે. તેમાં ટેકો આપનાર પક્ષને

સંતોષવામાં ન આવે તો ટેકો પાછો ખેંચવાની શક્યતા વધારે રહે છે; જ્યારે ચૂંટણી પહેલાંનું જોડાણ વિચારસરણી, નીતિ અને સમાન કાર્યક્રમની વિચારણા પછી કરેલું હોવાથી વધુ ટકાઉ અને આધારભૂત બને છે.

ભારતમાં મોરચા-મિશ્ર સરકાર

ભારતમાં 1967 ની ચોથી સામાન્ય ચૂંટણીઓમાં આઠેક રાજ્યોમાં જુદાજુદા રાજકીય પક્ષોએ સંગઠિત થઈ સરકાર રચી, પણ તે દરેક રાજ્યમાં જે રાજકીય અસ્થિરતા સર્જાઈ, તેનાથી સૌ ચોંકી ઊઠ્યા. 1989 પછી કેન્દ્ર કક્ષાએ પણ આવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ હતી, ત્યારથી આપણે ત્યાં ‘મોરચા સરકાર, સંયુક્ત સરકાર કે મિશ્ર સરકારનો યુગ (Age of co-alition-એજ ઓફ કો-એલિશન) ની શરૂઆત થઈ તેવો વિચાર પ્રચલિત બનવા લાગ્યો.

જોડાણ સરકારો એક જ સ્વરૂપની હોતી નથી, ક્યારેક જોડાણ નીચેના બધા પક્ષો સરકારમાં સામેલ થાય છે તો કેટલાકમાં બહારથી ટેકો આપે છે. ભારતમાં 1999 થી 2004માં અટલ બિહારી બાજપેયીની રાષ્ટ્રીય લોકશાહી જોડાણ/મોરચા (નેશનલ ડેમોક્રેટીક એલાયન્સ-એન.ડી.એ. -NDA) ની સરકાર આ પ્રકારની હતી. 2004 થી 2014 સુધી ડૉ. મનમોહન સિંઘની સંયુક્ત પ્રગતિશીલ જોડાણ/મોરચા (યુનાઈટેડ પ્રોગ્રેસીવ એલાયન્સ-યુ.પી.એ. -UPA) પણ આ પ્રકારની સરકાર હતી.

જ્યારે કેટલીકવાર જોડાણ સરકાર લઘુમતીમાં હોય છે. તેને બહારથી ટેકો આપવામાં આવ્યો હોય છે. 1989 માં વી. પી. સિંઘ સરકારને બહારથી સામ્યવાદી પક્ષો અને ભાજપાનો ટેકો હતો. 1996માં એચ. ડી. દેવગૌડ તથા આઈ. કે. ગુજરાલની જનતાદળની મોરચા સરકારને કોંગ્રેસ તથા સામ્યવાદી પક્ષોનો બહારથી ટેકો હતો. 2004 ની ડૉ. મનમોહન સિંઘની યુ. પી. એ. સરકારને સામ્યવાદી પક્ષોનો બહારથી ટેકો હતો.

મિશ્ર સરકાર સંદર્ભમાં રાજકીય ચિંતક બ્યુનોદ મેસ્ક્યૂનું કહેવું છે કે “વિચારસરણી જોડાણ માટે ગૌણ ભૂમિકા ભજવે છે. પૂરતી મદદ માટેની રાજકીય જરૂરતને લીધે પક્ષો તેમના વૈચારિક મતભેદો બાજુ ઉપર મૂકે છે.” જોડાણના આ રાજકારણમાં બે અથવા વધુ પક્ષો તેમની રાજકીય જરૂરિયાત પ્રમાણે નજીક આવે છે અને બહુમતી ઊભી કરે છે.

ભારતમાં કેન્દ્ર કક્ષાએ 1989થી શરૂ થયેલ મિશ્ર સરકારના યુગના સંદર્ભમાં રાજકીય પંડિતો માનતા હતા કે હવે ભારત મિશ્ર સરકારોના યુગમાં પ્રવેશ્યો છે તે ઘણાં વર્ષો સુધી ચાલશે અને ભારતમાં હવે કોઈ એક રાજકીય પક્ષ એકલે હાથે સ્પષ્ટ બહુમતી પ્રાપ્ત કરી, સરકાર બનાવે તેવી સ્થિતિ નથી; પરંતુ 2014 ની લોકસભાની સામાન્ય ચૂંટણીએ રાજકીય પંડિતોને ખોટા ઠેરવ્યા હતા અને આ ચૂંટણીમાં ભાજપાએ એકલે હાથે સ્પષ્ટ બહુમતી બેઠકો પ્રાપ્ત કરી હતી.

વિરોધપક્ષની ભૂમિકા અને મહત્વ

સંસદીય લોકશાહી એ સત્તાધારી પક્ષ અને વિરોધપક્ષ એ બે પૈકાંથી ચાલતો રથ છે. લોકશાહીમાં જેટલું મહત્વ સત્તાધારી પક્ષનું છે, તેટલું જ મહત્વ વિરોધપક્ષનું પણ છે. દ્વિપક્ષ પદ્ધતિમાં એક પક્ષ સરકારની રચના કરે છે તો બીજો પક્ષ અથવા પક્ષો વિરોધપક્ષની ભૂમિકા ભજવે છે.

વિરોધપક્ષ કોને કહેવાય?

સામાન્ય ચૂંટણીમાં જે પક્ષને ધારાસભાના નીચલાગૃહમાં બહુમતી બેઠકો મળે છે તે સરકારની રચના કરે અને તેનાથી ઓછી બેઠકો મેળવતા પક્ષનો વિરોધપક્ષ તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. ભારતમાં માન્ય વિરોધપક્ષ માટે ગૃહના 10% સભ્યો તે પક્ષના હોવા જોઈએ. (ભારતમાં લોકસભામાં જે પક્ષ 10% એટલે કે 54 (545 સભ્ય સંખ્યાના 10%) બેઠકો મેળવે છે તેને અધ્યક્ષ વિરોધપક્ષ તરીકે માન્યતા આપી, તેને વિરોધપક્ષ તરીકે જાહેર કરે છે.)

વિરોધપક્ષના કાર્યો

વિરોધપક્ષના કાર્યો નીચે મુજબ છે.

(i) વૈકલ્પિક સરકારની રચના

સત્તાધારી પક્ષ ધારાસભામાં બહુમતી ગુમાવે અથવા તેની વિરુદ્ધ અવિશ્વાસની દરખાસ્ત પસાર થાય અથવા કોઈ કારણસર તેને સત્તા ત્યાગ કરવાની ફરજ પડે ત્યારે રાજ્યના વડા (ભારતમાં રાષ્ટ્રપતિ, યુ. કે.માં રાજા કે રાણી) વિરોધપક્ષના નેતાને સરકાર રચવા માટે આમંત્રણ આપે છે. આમ, વિરોધપક્ષ વૈકલ્પિક સરકાર રચવાની મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. આવી

પરિસ્થિતિ ગમે ત્યારે ઊભી થાય તો તેને પહોંચી વળવા બ્રિટન જેવા દેશોમાં તો વિરોધપક્ષમાં ‘છાયા પ્રધાનમંડળ’ (Shadow Cabinet) ની પણ રચના કરવામાં આવે છે. વિરોધપક્ષના આ ‘છાયા પ્રધાનમંડળ’ માં પક્ષના અગ્રગણ્ય સભ્યો જુદી-જુદી બાબતો ઉપર પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે અને જ્યારે વૈકલ્પિક સરકાર રચવાની જરૂરિયાત ઊભી થાય છે ત્યારે સરળતાથી સત્તાનાં સૂત્રો સંભાળી લે છે.

(ii) લોકમતને આકર્ષવાનો પ્રયાસ

સંસદીય લોકશાહીમાં સત્તા પ્રાપ્ત કરવા માટે લોકમતને પોતાની તરફ વાળવા માટે વિરોધપક્ષ સતત પ્રયત્નશીલ હોય છે. સરકારની નીતિઓ, ગેરરીતિઓ, વહીવટી ભ્રષ્ટાચાર વગેરેની ટીકા કરીને પોતાની નીતિ કેટલી લોકો ઉપયોગી અને વ્યવહારુ છે તેનો લોકોને સતત ખ્યાલ આપે છે. ઉપરાંત ક્યારેક રચનાત્મક સૂચનો કરીને પણ લોકમતને પોતાની તરફેણમાં વાળવાનો પ્રયાસ કરે છે. આખરે તો, લોકશાહીમાં લોકમત નિર્ણાયક છે. સત્તાધારી પક્ષ અને વિરોધપક્ષ બન્ને લોકમતને પોતાની તરફેણમાં વાળવાનો સતત પ્રયાસ કરતા રહે છે.

(iii) સરકાર ઉપર અંકુશ મૂકે છે

વિરોધપક્ષનું એક મહત્વનું કાર્ય સરકાર પર અંકુશ મૂકવાનું છે. પ્રશ્નોત્તરીના સમય દરમિયાન વિરોધપક્ષના સભ્યો જુદા-જુદા ખાતાઓને લગતા પ્રશ્નો પૂછીને સરકાર ઉપર અંકુશ મૂકવાનું કાર્ય કરે છે. ઉપરાંત, (1) નાણાકીય માંગ દરમિયાન (2) સભા મોકૂફીની દરખાસ્ત દ્વારા (3) ઠપકાની દરખાસ્ત દ્વારા કે પછી (4) અવિશ્વાસની દરખાસ્ત રજૂ કરીને વિરોધપક્ષ સરકારને સતત જાગૃત રાખે છે અને તે દ્વારા તેના ઉપર અંકુશ રાખે છે.

આજનો સત્તાધારી પક્ષ આવતીકાલે વિરોધપક્ષ બની શકે, જ્યારે આજનો વિરોધપક્ષ આવતીકાલે સત્તાધારી પક્ષ પણ બની શકે. આથી બન્ને પક્ષોએ જવાબદારીપૂર્વક પોતાની ભૂમિકા ભજવવી જોઈએ. વિરોધપક્ષે કેવળ વિરોધ કરવા ખાતર વિરોધ ન કરવો જોઈએ તેમ સત્તાધારીપક્ષે વિરોધપક્ષ તો વિરોધ જ કરે, એમ માનીને તેનાં ઉપયોગી સૂચનો અને રચનાત્મક ટીકા ટિપ્પણની ઉપેક્ષા ન કરવી જોઈએ. વિરોધપક્ષનું મહત્વ જોતાં લોર્ડ બ્રાઈસ નામના રાજ્યશાસ્ત્રી કહે છે કે “વિરોધ નહીં તો લોકશાહી નહીં” (No Opposition, No Democracy).

વિરોધપક્ષના નેતાનું મહત્વ

સંસદીય લોકશાહીમાં વિરોધપક્ષના નેતાનું પણ એટલું જ મહત્વ છે, જેમ સત્તાધારી પક્ષ પોતાના નેતાની પસંદગી કરે છે, જે વડાપ્રધાન પદનો કાર્યભાર સંભાળે છે. તેમ વિરોધપક્ષ કે પક્ષો પણ પોતાના નેતાની પસંદગી કરે છે, જે વિરોધપક્ષના નેતા તરીકેની જવાબદારી અદા કરે છે. સંસદીય ચર્ચામાં જ્યારે વિરોધપક્ષના નેતા ભાગ લે છે ત્યારે વડાપ્રધાન સહિત સૌ પ્રધાનો તેમને શાંતિથી અને આદરથી સાંભળે છે. જેમ આજનો વિરોધપક્ષ આવતી કાલનો સત્તાધારી પક્ષ છે, તેમ આજના વિરોધપક્ષના નેતા એ આવતી કાલે વડાપ્રધાન પણ બની શકે છે. આમ, સંસદીય લોકશાહીમાં વિરોધપક્ષના નેતાનું ગૌરવભર્યું સ્થાન છે. તેમને કેબિનેટ કક્ષાના પ્રધાન જેવો દરજ્જો આપવામાં આવે છે.

લોકમત

પક્ષપદ્ધતિના વિચારની સાથે લોકમત-જાહેરમતનો ખ્યાલ ગાઢ રીતે સંકળાયેલો છે. એટલું જ નહીં, પરંતુ લોકશાહીમાં લોકમત એ રાજકીય પક્ષોનો ઓક્સિજન ગણાય છે. લોકશાહીમાં છેવટની સત્તા તો લોકો પાસે હોય છે, લોકો જેને ઇચ્છે તેને સત્તાસ્થાને બેસાડી શકે છે અને સત્તાસ્થાનેથી દૂર પણ કરી શકે છે. આથી “લોકોની ઇચ્છા” અથવા લોકમત લોકશાહીમાં સૌથી વધુ નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવે છે. પરિણામે રાજકીય પક્ષો લોકમતને પોતાની તરફેણમાં વાળવાના સતત પ્રયાસ કરતા રહે છે. આ સંદર્ભમાં લોકમતનો ખ્યાલ મેળવવો જરૂરી છે.

લોકમતની વ્યાખ્યા અને અર્થ

લોકમતનો સામાન્ય અર્થ છે : લોકોએ વ્યક્ત કરેલ મત અથવા અભિપ્રાય. જ્યારે કોઈ પણ બનાવ, ઘટના, કાયદો, નીતિ-વિષયક મુદ્દા વગેરે વિશે લોકો પોતાની ઇચ્છા કે મત વ્યક્ત કરે ત્યારે લોકમત વ્યક્ત થાય છે એવું આપણે કહેતા હોઈએ છીએ.

લોર્ડ બ્રાઈસ લોકમતની વ્યાખ્યા આ રીતે આપે છે “સામાન્ય રીતે જે બાબતો પ્રજાને અસર કરે છે અથવા તો જેમાં પ્રજાને રસ પડે છે, તેમના વિશે જ્યારે લોકો સમાન વિચારો ધરાવે છે ત્યારે તેને લોકમત કહેવામાં આવે છે.”

ટૂંકમાં લોકો તેમને સ્પર્શતા પ્રશ્નો અંગે રસ લઈને યોગ્ય માહિતી મેળવી, ચિંતન કરી, તાર્કિક રીતે ચકાસીને જે અભિપ્રાય આપે છે તે લોકમત છે. તે બહુમતીનો મત હોવાની સાથે લઘુમતી પણ વત્તેઓછે અંશે તેમાં સૂર પુરાવતી હોય છે. શાળા કે કોલેજમાં ફી વધારો કરવામાં આવે ત્યારે ફી વધારો જેમને સ્પર્શતો હોય તેઓ તેનો વિરોધ કરે, ત્યારે એમ કહી શકાય કે લોકમત ફી વધારાની વિરુદ્ધમાં છે.

લોકમતમાં વ્યક્ત થતો મત અથવા અભિપ્રાય, ખરેખર મત અથવા અભિપ્રાય હોવો જોઈએ. મતલબ કે મત ચોક્કસ માહિતી પર આધારિત હોવો જોઈએ. પૂર્વગ્રહો કે ઉતાવળે લેવાયેલ નિર્ણયો પર આધારિત ન હોવો જોઈએ. એ લાગણી કે આવેગ પર આધારિત ન હોવો જોઈએ, પણ તર્કબુદ્ધિ પર આધારિત હોવો જોઈએ; પરિપક્વ ચર્ચા વિચારણા પછી આવેલ તારણ પર આધારિત હોવો જોઈએ.

ઘણીવાર લોકો નેતાઓએ વ્યક્ત કરેલા વિચારોને વગર-વિચારે પોતાના વિચાર અથવા મત તરીકે સ્વીકારી લેતા હોય છે. આવા લોકમતને ‘તૈયાર લોકમત’ કહેવામાં આવે છે. તેને સાચા અર્થમાં લોકમત કહી શકાય નહિ. પૂરતી માહિતી અને ચર્ચા વિચારણા બાદ લોકમત ઘડાયેલો હોવો જોઈએ. આવો અસરકારક લોકમત લોકશાહીમાં અત્યંત મહત્વની ભૂમિકા ભજવી શકે છે.

લોકમતની ભૂમિકા અને અગત્ય

લોકમતને લોકશાહી સાથે સીધો સંબંધ છે. લોકશાહી આખરે તો લોકમતને આધારે ચાલતી શાસન વ્યવસ્થા છે. જેમ જેમ લોકશાહી પ્રથા સ્થપાતી અને રૂઢ થતી ગઈ તેમ લોકમતના પ્રભાવ અને મહત્વમાં વધારો થતો ગયો છે. “લોકોની સંમતિ પર આધારિત સરકાર તે લોકશાહી”, એવી લોકશાહીની વ્યાખ્યામાં જ લોકમતની ભૂમિકા અને મહત્વ વ્યક્ત થાય છે. લોકશાહીમાં સત્તા પ્રાપ્ત કરવી, ટકાવી રાખવી કે તેમાં વધારો કરવા લોકમત પર જ આધાર રાખવો પડે છે. સત્તા ગુમાવવાનું એક કારણ પણ પ્રતિકૂળ લોકમત જ હોય છે.

આ દૃષ્ટિએ લોકશાહીમાં લોકમતની ભૂમિકા અગત્યની અને નિર્ણાયક છે. જો લોકમત પોતાની ભૂમિકા બરાબર ન ભજવે તો તે પ્રભાવ ગુમાવે છે અને છેવટે લોકશાહી ખતરામાં મુકાઈ જાય છે. લોકમત લોકશાહી સરકારોની કામગીરીનો મહત્વનો માપદંડ છે.

આપખુદશાહી અને લોકમત

લોકશાહીમાં લોકમત અગત્યનું સ્થાન ધરાવતો હોય તે સ્વાભાવિક છે; પરંતુ આપખુદશાહી કે સરમુખત્યારશાહી સરકારોમાં પણ સરમુખત્યારો લોકમત પોતાની તરફેણમાં છે તેમ દેખાડવાના પ્રયત્નો કરતા હોય છે. ઘણીવાર તો આપખુદ શાસક કે સરમુખત્યાર સત્તા પર આવતાં તરત જ વિરોધી લોકમત અને તેના ઘડતર અને અભિવ્યક્તિનાં સાધનોને બળજબરીથી કચડી નાખવાનું કાર્ય કરે છે. તેના પર સખ્ત અંકુશ મૂકે છે. ત્યારબાદ લોકમતને પોતાની તરફેણમાં વાળવા પ્રયાસ કરે છે. સંચાર માધ્યમો પર એકાધિકાર પ્રાપ્ત કરે છે અને પોતાની તરફેણમાં લોકમતને વાળવાનાં વાજિંત્રો તરીકે તેમનો ઉપયોગ કરે છે. આમ, બિન લોકશાહી શાસનતંત્રોએ પણ લોકમત પોતાની તરફેણમાં છે એવું દેખાડવાનો પ્રયાસ તો કરવો પડે છે. આ હકીકત પણ લોકમતનું મહત્વ દર્શાવે છે.

સંગીન અને અસરકારક લોકમત માટેની જરૂરિયાતો

લોકમત સાચા અર્થમાં લોકમત બની શકે તેમજ તેની અસર પણ વ્યાપક પ્રમાણમાં થઈ શકે તે માટે નીચે પ્રમાણેની જરૂરિયાતો છે.

- (ક) નાગરિકો શિક્ષિત અને જાગૃત હોવા જોઈએ.
- (ખ) પ્રજાકીય હિતોની શક્ય એટલી એકરૂપતા હોવી જોઈએ.
- (ગ) લોકમત ઘડતર માટેનાં સાધનોનો પ્રામાણિકપણે ઉપયોગ થવો જોઈએ.
- (ઘ) રાજકીય સભાનતા હોવી જોઈએ.
- (ચ) રાજકીય નેતાઓ પ્રામાણિક અને નિઃસ્વાર્થ ભાવનાવાળા હોવા જોઈએ.
- (છ) લોકોને અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવાની તેમજ ચર્ચા કરવાની સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ.
- (જ) બહુમતીએ પણ લઘુમતીના વિચારોનો આદર કરવો જોઈએ.

લોકશાહી શાસન વ્યવસ્થામાં ઉપર્યુક્ત જરૂરિયાતોને જ્યારે સંતોષવામાં આવે ત્યારે જ લોકમત સંગીન અને અસરકારક રીતે ઘડાય છે. એમ થશે તો જ લોકમતનો સાચો હેતુ સરશે, તેથી દરેક લોકશાહી તંત્રમાં ઉપર જણાવેલી શરતોનું પાલન થવું અત્યંત આવશ્યક છે.

લોકમત ઘડતરનાં સાધનો

લોકમતનું ઘડતર અને તેની અભિવ્યક્તિ જુદાં-જુદાં સાધનો અથવા માધ્યમો દ્વારા થાય છે. જેમાં નીચે પ્રમાણેનાં સાધનો મુખ્ય છે તથા તેઓ લોકમતને વ્યક્ત કરવા માટે આધારભૂત કે અસરકારક ગણવામાં આવ્યાં છે.

(1) **ધારાગૃહો** : ધારાગૃહો લોકમત ઘડતર અને અભિવ્યક્તિનું સૌથી મહત્વનું સાધન છે. ધારાગૃહોમાં થતી ચર્ચા વિચારણા અને વ્યક્ત થતા અભિપ્રાયો લોકમત ઘડવામાં અને તેને વ્યક્ત કરવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. વિરોધપક્ષો લોકમતને પોતાની તરફેણમાં વાળવા માટે ધારાગૃહોનો સારી રીતે ઉપયોગ કરતા હોય છે. ધારાગૃહોમાં થતી ચર્ચાવિચારણા અને વ્યક્ત થતા અભિપ્રાયોને વ્યાપક પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે લોકમત ઘડતર અને અભિવ્યક્તિમાં તેમનું સ્થાન ઘણું મહત્વનું છે.

(2) **રાજકીય પક્ષો અને દાબજૂથો** : લોકમત ઘડતરમાં રાજકીય પક્ષોની ભૂમિકા મહત્વની છે. ચૂંટણી ઢંઢેરા દ્વારા લોકોના પ્રશ્ને સભા, સરઘસ, ઉપવાસ, બંધ, ધરણાં વગેરે દ્વારા લોકમત પોતાની તરફેણમાં વાળવા વિરોધપક્ષો પ્રયત્નશીલ રહે છે. બીજી બાજુ સત્તાધારી પક્ષના નેતાઓ સરકારના કાર્યક્રમોની જાણકારી લોકોને આપીને લોકમતનું ઘડતર કરે છે. જો કે પ્રા. લાસ્કી જણાવે છે તેમ પક્ષો લોકોની વિવેકબુદ્ધિને સ્પર્શવાને બદલે ક્યારેક ભય, ધિક્કાર, ઈર્ષા જેવી હલકી વૃત્તિઓને ઉત્તેજિત કરીને પોતાને અનુકૂળ લોકમત ઘડે છે.

એ જ રીતે સમાજનાં જુદાં-જુદાં જૂથો પોતાના હિતોનું રક્ષણ કરવા માટે વિવિધ મંડળો, સંસ્થાઓ, સંગઠનો રચે છે અને પોતાની તરફેણમાં લોકમત ઘડાય એ માટે સતત પ્રયાસ કરે છે. પોતાની માંગણીઓ સંતોષાશે કે કેમ એનો આધાર છેવટે તો તેમની તરફેણ કે વિરુદ્ધમાં કેટલા પ્રમાણમાં લોકમતનું પીઠબળ છે, તેના ઉપર રહેલો છે. દાબજૂથો અને હિતજૂથો પણ લોકમત ઘડતરના સાધન તરીકે કાર્ય કરે છે, જેની ચર્ચા આગળ કરીશું.

(3) **લિખિત સંચાર માધ્યમો (પ્રિન્ટ મીડિયા)** : લખી-વાંચી શકે એવા લોકોમાં લોકમત ઘડતરનું મહત્વનું સાધન તે લિખિત સંચાર માધ્યમો છે. તેમાં અખબારો, સામયિકો તથા પુસ્તકોનો સમાવેશ થાય છે. અખબારોમાં રજૂ થતા સમાચાર, તેના અંગે થતાં ટીકા-ટિપ્પણો, પૃથક્કરણ વગેરે લોકમત ઘડતરમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. એ જ રીતે લિખિત માધ્યમો પ્રવર્તતા લોકમતને વાચા આપવાનું પણ મહત્વનું કાર્ય કરે છે. લોકો શું વિચારે છે તેની જાણકારી નિર્ણય કરનારાઓ અને અમલ કરનારાઓ (સરકાર)ને આ માધ્યમો થકી મળે છે. સામયિકો અને પુસ્તકોનો ફાળો પણ એટલો જ મહત્વનો છે.

(4) **દૃશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમો (સિનેમા, રેડિયો અને ટેલિવિઝન)** : જે દેશમાં નિરક્ષરોની સંખ્યા વધુ હોય ત્યાં આ વીજાણુ દૃશ્ય-શ્રાવ્ય સંચાર માધ્યમો ખૂબ અસરકારક ભૂમિકા ભજવે છે. ભારતમાં આ માધ્યમોનો વ્યાપ વધતો જાય છે તેમ તેમનાં મહત્વ અને ભૂમિકા પણ વધતાં જાય છે. ચૂંટણી વખતે તો લોકમતને આમ કે તેમ ઝુકાવ આપવામાં આ માધ્યમો ઘણીવાર મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. હવે તો ચોવીસ કલાક ચાલતી ન્યૂઝ ચેનલો ભારતમાં શરૂ થઈ છે અને તેમનો પ્રભાવ વધ્યો છે તેમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

(5) **સભાઓ, રેલીઓ અને સરઘસો** : લોકમત ઘડવામાં અને તેને અસરકારક રીતે વ્યક્ત કરવામાં આ સાધનોનો ઉપયોગ આપણા જેવા દેશમાં વિશેષ પ્રમાણમાં થાય છે. પોતાને કેટલા પ્રમાણમાં લોકોનો ટેકો છે એ દર્શાવવા રાજકીય પક્ષો મોટા પ્રમાણમાં રેલીઓ, સરઘસોનું આયોજન કરે છે. ચૂંટણી વખતે આ સાધનોનો ઉપયોગ વિશેષ પ્રમાણમાં થાય છે.

(6) **શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ** : શાળાઓ, કોલેજો અને ઉચ્ચશિક્ષણની સંસ્થાઓ લોકમત ઘડતરમાં મહત્વનો ફાળો આપે છે. લોકમત ઘડતર અને અભિવ્યક્તિમાં તર્કબદ્ધ દલીલોનું મહત્વ વિશેષ છે. આ બધાનું શિક્ષણ અને તેની તાલીમ ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાઓ પૂરી પાડે છે. એમનો પ્રભાવ તત્કાળ અને પ્રત્યક્ષ ઓછો હોય છે અને અમુક મુદ્દા કે નીતિની તરફેણમાં કે વિરુદ્ધમાં લોકમત તૈયાર કરવામાં તેઓ અસરકારક ભૂમિકા ભજવે છે. વિકસિત દેશોમાં તેમની ભૂમિકા વિશેષ મહત્વની છે. ભારતમાં પણ તેમનું મહત્વ વધતું જાય છે.

(7) **ધર્મ અને સંપ્રદાય** : લોકમત ઘડતરમાં ધર્મ અને સંપ્રદાય અને તેના વડાઓ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. સામાન્ય રીતે આપણા જેવા દેશમાં ધર્મ અને સંપ્રદાયની અસર લોકમત ઘડતરમાં વિશેષ જોવા મળે છે.

(8) **પ્રત્યક્ષ લોકસંપર્ક** : છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી ચૂંટણીટાણે જાહેરસભાની સાથોસાથ મતદારોમાંથી શક્ય તેટલા મતદારોને પ્રત્યક્ષ મળીને તેમનો સંપર્ક સાધી લોકમતને પોતાની તરફ વાળવાના પ્રયત્નો સતત કરવામાં આવી રહ્યાં છે.

(9) **ટેલિફોન-મોબાઈલ** : લોકમતના ઘડતરમાં ખાસ કરીને ચૂંટણી વખતે નેતાઓ અને કાર્યકરો ટેલિફોનના સાધનનો ઉપયોગ કરી મતદારો સાથે સંપર્ક કરે છે અને પોતાની તરફેણમાં લોકમતને વાળવાના પ્રયાસો થાય છે. છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી મોબાઈલના ઉપયોગનું પ્રમાણ વધતું જ રહ્યું હોવાથી લોકમતને ઘડવા તથા ઈચ્છિત દિશામાં વાળવા માટે એનો સતત ઉપયોગ કરવામાં આવે

છે. તેના દ્વારા SMS-એસ.એમ.એસ. (શોર્ટ મેસેજ સર્વિસ) નો મારો ચલાવીને ચૂંટણી સમયે તેનો લોકમતના સંદર્ભમાં ભારે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ભારતમાં 2009 માં અને 2014 માં થયેલી સામાન્ય ચૂંટણીમાં ટેલિફોન અને મોબાઈલ ફોનનો ઉપયોગ સૌથી વધારે કરવામાં આવ્યો હતો.

(10) ઈ-મેઈલ્સ (E-mails) : ઇન્ટરનેટના આગમનની સાથે ઈ-મેઈલની સુવિધા પણ પ્રાપ્ત થઈ છે. મતદારોને ઈ-મેઈલ મોકલીને તેમને પોતાના જ પક્ષના ઉમેદવારોને મત આપવાનું દરેક રાજકીય પક્ષ સતત જણાવે છે. ભારતમાં 2004 પછી આ સાધનનો ઉપયોગ ચૂંટણીઓ દરમિયાન સારા પ્રમાણમાં કરવામાં આવ્યો હતો.

(11) સોશયલ મીડિયા : આધુનિક સમયમાં સંચાર-માધ્યમો બદલાયાં છે. મતદારો સુધી સહેલાઈથી પહોંચવા માટે હાલમાં રાજકીય પક્ષો સોશયલ મીડિયાનો સૌથી વધારે પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરે છે. ફેસબુક, ટ્વીટર, બ્લોગ અને વોટ્સએપ દ્વારા પક્ષો લોકમતને પોતાની તરફેણમાં વાળવા સતત પ્રયત્નો કરતા હોય છે. ભારતમાં 2014ની સામાન્ય ચૂંટણીમાં આ સાધનનો ઉપયોગ સૌથી વધારે કરવામાં આવ્યો હતો.

આ પ્રમાણે વિવિધ સાધનોનો ઉપયોગ લોકમત ઘડવા માટે, તેને વ્યક્ત કરવા માટે તેમજ તેને પોતાની તરફ વાળવા માટે રાજકીય પક્ષો દ્વારા કરવામાં આવે છે.

હિતજૂથો અને દાબજૂથો

આધુનિક રાજ્યોમાં રાજકીય પક્ષો ઉપરાંત વિવિધ રાજકીય જૂથો અસ્તિત્વ ધરાવે છે, જે રાજકીય નિર્ણય પ્રક્રિયાને પ્રભાવિત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. તેમને સામાન્ય રીતે હિતજૂથો અને દાબજૂથો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

હિતજૂથો

આપણે જોઈ ગયા છીએ કે સમાજ વિવિધ હિતોનો એક સમૂહ છે. જ્યારે કોઈ માનવસમૂહ સમાનહિત ધરાવતો હોય અને પોતાના હિતનું રક્ષણ કરવા અથવા તેને નુકસાન ન થાય એ સારું સંગઠિત થઈને સરકારને પ્રભાવિત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે ત્યારે તેને હિતજૂથ (Interest Group-ઇન્ટરેસ્ટ ગ્રુપ) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે ખેડૂતો, વેપારીઓ, ઉદ્યોગપતિઓ, વિવિધ વ્યાવસાયિકો, (ડોક્ટરો, વકીલો, ઈજનેરો, શિક્ષકો) શ્રમિકો વગેરે પોતાનાં હિતોનું રક્ષણ કરવા અથવા થનાર નુકસાન રોકવા સંગઠિત થાય છે, ત્યારે આવાં હિતજૂથો અસ્તિત્વમાં આવે છે. એમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હિતોનું રક્ષણ કરવાનો હોય છે અથવા પોતાના હિતોને થતું નુકસાન રોકવાનો હોય છે, તે માટે તેઓ રાજકીય પક્ષો, સરકાર, ધારાસભા, વહીવટી તંત્ર વગેરે ઉપર દબાણ લાવે છે. વિશાળ અર્થમાં તેમને દાબજૂથોના એક ભાગ તરીકે પણ ઓળખી શકાય.

હિતજૂથોની સમજૂતી આપતાં કહી શકાય કે હિતજૂથ એ એવા લોકોનું ઔપચારિક સંગઠન છે; જેમનાં સહિયારા હિતો છે, તેમનું રક્ષણ અને સંવર્ધન કરવા નીતિનિર્માણ અને અમલ કરનારાઓને પ્રભાવિત કરવાનો તે પ્રયાસ કરે છે.

દાબજૂથો

સરકાર દ્વારા લેવાયેલા નિર્ણયો ઉપર પ્રભાવ પાડનારાં જૂથોને સામાન્ય રીતે દાબજૂથો (Pressure Groups-પ્રેશર ગ્રુપ્સ) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેમનું ધ્યેય સત્તા પ્રાપ્ત કરવાનું હોતું નથી; પણ સરકાર પર દબાણ લાવી તેની નીતિ અથવા કાર્યક્રમોને પ્રભાવિત કરવાનું હોય છે. સામાન્ય રીતે તેઓ સત્તા ઉપર આવવાનો કે પછી ચૂંટણીમાં ઉમેદવારોને ઊભા રાખવાનો હેતુ ધરાવતા નથી; પણ એનો અર્થ એવો નથી કે તેઓ એ હેતુને ચુસ્તપણે હંમેશાં વળગી રહેશે. બ્રિટનના હાલના મજૂરપક્ષની શરૂઆત મજૂરોનાં હિતોનું રક્ષણ કરનાર એક દાબજૂથ તરીકે થઈ હતી; પરંતુ સમયના વહેણ સાથે તેનું સ્વરૂપ બદલાતું ગયું અને તેણે ચૂંટણીઓમાં ઉમેદવારો ઊભા રાખવાનું શરૂ કર્યું. છેવટે તેણે રાજકીય પક્ષનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. 1945માં પાર્લામેન્ટમાં બહુમતી પ્રાપ્ત કરીને તેણે સરકારની પણ રચના કરી.

દાબજૂથોની સમજૂતી આપતાં કહી શકાય કે, ‘દાબજૂથો, સામાન્ય રીતે, કોઈ રાજકીય પક્ષ સાથે નહિ સંકળાયેલી વ્યક્તિઓનું બનેલું સંગઠન છે; જેની રચના કેટલાક સિદ્ધાંતો સિદ્ધ કરવા માટે અથવા પોતાનાં હિતોના રક્ષણ અને વૃદ્ધિ કરવા માટે થઈ હોય છે.’ ભારતનાં કેટલાંક પ્રભાવશાળી દાબજૂથોમાં (1) ધી એસોસિયેટેડ ચેમ્બર્સ ઓફ કોમર્સ (2) ધ ફેડરેશન ઓફ ઇન્ડિયન ચેમ્બર્સ ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ (FICCI-ફિક્કી) (3) સેન્ટ્રલ ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસ (4) ઓલ ઇન્ડિયા ટીચર્સ એસોસિયેશન

વગેરેનો સમાવેશ કરી શકાય. ઉપરાંત રાજ્યસ્તરે પણ આવાં દાબજૂથો હોય છે. જેમકે ગુજરાતમાં કિસાન સંઘ, ગુજરાત ખેડૂત સંઘ, ગુજરાત શિક્ષક સંઘ વગેરે.

લોબી

દાબજૂથો અને હિતજૂથો ધારાસભાની બેઠક ચાલુ હોય ત્યારે રજૂ કરવામાં આવતો કોઈ ખરડો કે ઠરાવ, પસાર થાય એ માટે કે પસાર ન થાય એ માટે ધારાસભ્યોને સમજાવવા પ્રયાસ કરે તેને ‘લોબી’ (Lobby) કહેવામાં આવે છે. સરકાર પર દબાણ લાવવાની આ પ્રકારની પ્રક્રિયાને ‘લોબિંગ’ (Lobbying) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. મોટા ભાગનાં દાબજૂથો આવી ‘લોબી’ ધરાવતાં હોય છે અને ધારાસભાની કાર્યવાહી વખતે વિશેષ સક્રિય થતાં હોય છે.

રાજકીય પક્ષો અને દાબજૂથો વચ્ચેનો મુખ્ય તફાવત એ છે કે રાજકીય પક્ષનું ધ્યેય સત્તા પ્રાપ્ત કરવાનું હોય છે, જ્યારે દાબજૂથોનું મુખ્ય ધ્યેય હિતોનું રક્ષણ કરવાનું હોય છે. બીજો તફાવત એ છે કે રાજકીય પક્ષ સમાજમાંથી બને એટલો વધુ ટેકો મળે એ માટે વિવિધ હિતોને આવરી લેવાનો પ્રયાસ કરે છે, જ્યારે દાબજૂથો કોઈ એક ચોક્કસ વર્ગ કે વિભાગના હિતો સાથે સંકળાયેલાં હોય છે.

આમ છતાં ક્યારેક રાજકીય પક્ષો દાબજૂથો જેવી ભૂમિકા ભજવતાં હોય છે. દાખલા તરીકે ભારતમાં એકપક્ષ પ્રભાવપ્રધાના આરંભિક વર્ષો (1952 થી 1967) દરમિયાન વિરોધપક્ષોની ભૂમિકા કોંગ્રેસની અંદરના આ કે તે જૂથ પર દબાણ લાવવાની વિશેષ હતી.

દાબજૂથો પોતાના ધ્યેય પાર પાડવા વિવિધ પ્રકારની પદ્ધતિઓ અપનાવે છે; જેમાં મુખ્યત્વે રાજકીય પક્ષોને મદદ અને સમર્થન, તેમના માટે ચૂંટણીમાં પ્રચાર અને કાર્યકરો દ્વારા મદદ, નીતિ ઘડવૈયાઓ (પ્રધાનમંડળના સભ્યો) અને નીતિઓ અમલ કરનારા અમલદારોનો સંપર્ક વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ક્યારેક દાબજૂથો પોતાની માંગણીઓ સંતોષાય એ માટે હડતાળ, બંધ, ઘેરાવ અને ધરણા જેવા જલદ કાર્યક્રમો પણ આપે છે, ક્યારેક ઉપવાસનો પણ આશરો લે છે. સામાન્ય રીતે આવા જલદ કાર્યક્રમો નાહૂટકે જ આપવા જોઈએ કારણ કે એનાથી ઘણીવાર હિંસા ફાટી નીકળે છે અને કાયદો-વ્યવસ્થાના ગંભીર પ્રશ્નો ઊભા થાય છે.

લોકશાહીમાં રાજકીય પક્ષોની જેમ દાબજૂથોની પણ અગત્ય છે. તેમની અસરકારકતાનો આધાર કેટલાંક પરિબલો પર રહેલો છે. જેમકે; તેમાં નેતાઓની પ્રામાણિકતા અને પારદર્શક વ્યવહાર, સભ્યસંખ્યા, હેતુની સ્પષ્ટતા, વિવિધ સાધનોનો યોગ્ય સમયે ઉપયોગ કરવાની કુશળતા, વાટાઘાટો, સમજાવટ વગેરે કાર્યોમાં કુનેહ વગેરેનો સમાવેશ કરી શકાય.

ભારતમાં શિક્ષણનું ઓછું પ્રમાણ તેમજ દાબજૂથોની રચના અને કામગીરીને લાંબો સમય નહીં થયો હોવાથી ભારતીય દાબજૂથો પશ્ચિમી દેશોનાં દાબજૂથો જેટલાં વિકસિત, સંગઠિત અને પ્રભાવશાળી નથી. તેમનાં મોટાભાગનાં કાર્યો તો રાજકીય પક્ષો જ કરી લેતા હોવાથી રાજકીય પક્ષોથી અલગ અને સ્વાયત્ત એવાં દાબજૂથોનો વિકાસ ધીમો છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર જવાબ આપો

- (1) રાજકીય પક્ષનાં કાર્યોની ચર્ચા કરો.
- (2) રાજકીય પક્ષના લાભ-ગેરલાભની ચર્ચા કરો.
- (3) વિરોધપક્ષનું મહત્ત્વ સમજાવી તેનાં કાર્યોની ચર્ચા કરો.
- (4) લોકમત ઘડતરનાં સાધનોની ચર્ચા કરો.

2. ટૂંક નોંધ લખો

- (1) રાજકીયપક્ષની અગત્ય
- (2) એક પક્ષ- પ્રભાવ પ્રથા
- (3) મિશ્ર-સરકાર અથવા જોડાણ સરકાર
- (4) આપખુદશાહી અને લોકમત
- (5) સંગીન અને અસરકારક લોકમત માટેની જરૂરિયાતો

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.

- (1) વિરોધપક્ષ કોને કહેવાય ?
- (2) દાબજૂથો એટલે શું ?
- (3) દ્વિ-પક્ષ પદ્ધતિ એટલે શું?

4. નીચેના પ્રશ્નોના એક-બે વાક્યોમાં જવાબ આપો.

- (1) લોકશાહીના પ્રકાર જણાવો.
- (2) પક્ષપ્રથાના સામાન્ય રીતે કેટલા પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે ?
- (3) ભારતમાં લોકસભામાં કુલ કેટલા સભ્યો હોય છે ?

5. સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી બાજુના ખાનામાં દર્શાવો.

(1) ભારતમાં કેન્દ્ર કક્ષાએ મિશ્ર સરકારનો યુગ શરૂ થયો.	____
(અ) 1947 (બ) 1952 (ક) 1989 (ડ) 1991	
(2) ભારતમાં માન્ય વિરોધપક્ષ માટે લોકસભામાં જરૂરી સભ્યસંખ્યા.	____
(અ) 10% (બ) 16% (ક) 20% (ડ) 50%	
(3) 'છાયા પ્રધાનમંડળ' ધરાવતો દેશ.	____
(અ) ભારત (બ) પાકિસ્તાન (ક) બ્રિટન (ડ) શ્રીલંકા	
(4) બ્રિટનની પક્ષપ્રથા.	____
(અ) એકપક્ષ પ્રથા (બ) દ્વિ-પક્ષપ્રથા (ક) બહુપક્ષ પ્રથા (ડ) એકપક્ષ પ્રભુત્વ પ્રથા	
(5) દ્વિપક્ષ પ્રથા ધરાવતો દેશ.	____
(અ) ભારત (બ) પાકિસ્તાન (ક) અમેરીકા (ડ) ચીન	

પ્રવૃત્તિ

- રાજકીય પક્ષોની કામગીરી અંગેનો અભ્યાસ.
- વિરોધપક્ષના નેતા સાથે મુલાકાત.
- તમારી આસપાસ જોવા મળતા હિતજૂથોની યાદી તૈયાર કરવી.

